

УДК (477)340.15“16”-047.37

І.М. СКУРАТОВИЧ, канд. юрид. наук,
Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого

А. ЯКОВЛІВ – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Ключові слова: договір, автономія, персональна
унія, Б. Хмельницький, Військо Запорізьке, інкор-
порація

Народно-визвольна війна України проти Польщі, постать Богдана Хмельницького, Переяславський договір 1654 р. викликали інтерес багатьох поколінь вітчизняних та зарубіжних вчених.

Серед історико-правових досліджень першої половини ХХ ст. із проблеми українсько-московських договорів XVII–XVIII ст. та Переяславського договору, зокрема, виділяється робота Андрія Яковліва «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках». Ця монографія була опублікована в Варшаві у 1934 р., але український читач зміг познайомитися з нею лише через 60 років завдяки зусиллям В.А. Смолія та В.М. Рички, які підготували її для «Українського історичного журналу». Та хоча українські науковці (історики, правознавці) наразі отримали доступ до ідей та висновків А.І. Яковліва, до широкого загалу вони не дійшли через негативне ставлення влади в особі міністра Табачника та інших прихильників «воссоєдинення України с Россией».

Стан україно-російських відносин на сучасному етапі визначає особливу актуальність основних положень монографії А.І. Яковліва та інших його робіт, надає нові аргументи для спростування позиції Росії щодо української державності. Тому ознайомлення більш масової аудиторії з автором та його ідеями, розвінчання апологетики «русского мира» є метою цієї статті.

І робота, і її автор в радянські часи були невідомі не тільки широкій читацькій аудиторії, але й фахівцям в СРСР, хоча його дослідження з різних проблем історії українського

права були опубліковані в Німеччині, Чехословаччині, Польщі, США. Причини такого ставлення з боку радянської влади до відомого вченого криються значною мірою в його біографії.

А.І. Яковлів народився 11.12.1872 р. у м. Чигирині в багатодітній родині провінційного чиновника. У 1890–1894 рр. навчався в Київській духовній семінарії, яку закінчив блискуче, після чого 4 роки вчителював у Черкасах. У 1898 р. вступив до Дерптського університету на юридичний факультет. Вже в студентські роки почав наукові дослідження з історії українського права під керівництвом професора М.А. Дьяконова. Його дипломна робота була настільки успішною, що він отримав пропозицію залишитися в університеті для підготовки до професорського звання. Та через життєві обставини А.І. Яковлів відмовився від такої пропозиції.

Повернувшись до Києва, А.І. Яковлів складає державні іспити та отримує диплом Київського університету св. Володимира. Працюючи на державній службі (в судових установах, в Казенній палаті), в адвокатурі, А.І. Яковлів не залишає науки. Він – член Українського наукового товариства та член управи Київської «Просвіти», викладач основ права й законодавства в навчальних закладах Києва.

У 1917 році активізується громадська та політична діяльність А.І. Яковліва. Він створив Товариство українських адвокатів, був одним із засновників Українського юридичного товариства, делегатом Всеукраїнського національного конгресу, на якому його обрали членом Центральної Ради, де він виконував обов'язки директора канцелярії, був послом УНР до Австро-Угорщини. В Українській державі гетьмана П. Скоропадського А.І. Яковлів очолював департамент в Міністерстві закордонних справ; за часів Директорії був надзвичайним міністром та головою дипломатичної місії у Бельгії й Голландії з повноваженнями на укладення договору між УНР та Амстердамським банком [1, с.94].

Коли в Україні перемогла радянська влада, А.І. Яковлів знаходився за кордоном. Повернення в Україну для нього було небезпечним,

він став емігрантом. У 1921 р. українські емігранти з дозволу уряду Чехословаччини утворили в Празі Український вільний університет, в ньому багато років працював А.І. Яковлів. У 1923 р. його прийняли на факультет права й суспільних наук доцентом кафедри цивільного процесу, в 1926 р. за наукову працю «Цивільний процес» вчений отримав звання надзвичайного професора. В 1930–1931 рр. та в 1945 р. обирався ректором цього університету, з 1935 р. очолював кафедру цивільного права, одночасно був професором права Української господарської академії у Подєбрадах. Із 1937 по 1940 р. А.І. Яковлів жив й працював у Варшаві: виконував обов'язки директора Українського наукового інституту, був секретарем Української Могілянсько-Мазепінської академії наук. У той же час вчений працював і в громадських організаціях: був головою Українського академічного комітету при міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй у Женеві, головою й постійним представником Українського товариства Ліги Націй, одним із засновників, а згодом головою Музею визвольної боротьби України, членом історико-філологічного товариства у Празі [2, с.563].

В часи другої світової війни А.І. Яковлів повернувся до Праги, після війни жив в Західній Німеччині, Бельгії, а з 1952 р. оселився в США, де продовжував наукові дослідження. Помер вчений у 1955 р. у Нью-Йорку, де й похований.

Творча спадщина науковця велика й різноманітна. Та найбільшу увагу вченого привертала проблеми історії українського права та української державності. Він досліджує історію копних судів, вплив старочеського права на право українське в XV–XVI ст., проблему магдебурзького права в Україні в XVI–XVIII ст., звичаєвого права, кодифікації права України у XVIII ст. Вже після смерті вченого опубліковано його працю «Основи конституції УНР» (Нью-Йорк, 1964). Як учасник судового процесу над вбивцею С. Петлюри був знайомий з матеріалами слідства, це дало йому можливість висловити власну думку про трагічну загибель колишнього головного отамана УНР. Серед інших історико-правових

проблем особливу увагу А.І. Яковліва привертала питання Переяславського договору та інших українсько-московських договорів XVII–XVIII століть, яким він присвятив ряд наукових праць.

Перша стаття А.І. Яковліва «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою 1654 р.» була опублікована у 1927 р. в «Ювілейному збірнику Всеукраїнської Академії наук на честь академіка Д.І. Багалія», а наступного 1928 року в «Ювілейному збірнику Всеукраїнської академії наук на честь акад. М. Грушевського» з'явилась друга його робота «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 р. Невдовзі вчений опублікував ще одну роботу з зазначеної проблеми – «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським» (1933 р.). Основні положення та висновки цих робіт були поглиблені й розвинені у фундаментальному дослідженні А.І. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках» [3].

Остання робота А.І. Яковліва – «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: Історико-правнича студія з нагоди 300-ліття договору (1654-1954)» [4]. В ній в основному автор залишається на тих же позиціях щодо юридичної природи й змісту договору 1654 р., що й у вищезгаданій монографії. Не змінилася й оцінка значення договору в історії України як акту, який «розпочав нову добу – співжиття України з Московською державою на певних умовах, що продовжувалась цілих 110 років (1654–1764) і закінчилась позбавленням України гарантованих договором прав і вільностей та повною її інкорпорацією. На цей договір посилалися обидві сторони як на акт, що авторитетно й незаперечно встановив права й обов'язки сторін [5, с.97].

Відштовхуючись від цього основного висновку щодо значення переяславського договору, А.І. Яковлів проводить в своїй монографії глибокий аналіз всіх наявних джерел, що безпосередньо або побічно стосувалися договору, а також, тієї політичної та військової ситуації, в якій знаходилась Україна напередодні складання договору, слушно зауваживши, що ця ситуація теж мала певний

вплив на умови договору. Результати цього аналізу дозволили вченому встановити точний перелік актів, якими було оформлено Переяславський договір, а також текст цього договору. Проведена робота має тим більшу значимість, що оригінали багатьох документів, в тому числі таких важливих як Статті Богдана Хмельницького (фактичний проект договору), Березневі статті з царськими указами під статтями та ін. (відповідь Москви на проект Хмельницького) не збереглися.

Зіставивши зміст статей Богдана Хмельницького з Березневими статтями з царськими указами та грамотами, А.І. Яковлів переконливо встановив, що всі запропоновані Б. Хмельницьким й В. Запорозьким умови договору цар і бояри розглянули й прийняли в цілому чи з деякими зауваженнями: пропозиції Б. Хмельницького від 17.02.1654 р. в кількості 23 статей цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалуваною грамотою з указами, вміщеними під статтями. Взяті разом, вони становлять повний текст договору 1654 р. [5, с.116]. Яковлів спростовує точку зору деяких авторів (Карпов, Куліш, Одинець), які вважали, що ніякого договору взагалі не було, що цар як абсолютний монарх тільки «пожалував» Військо Запорозьке, затвердивши деякі давні права та привілеї козацькі. Він наводить досить переконливі докази того, що форма договору не пов'язана з його змістом, що за змістом акт 1654 р. був двобічним договором між Б. Запорозьким та московським царем, за договір його вважали обидві сторони в офіційних актах. Всі ці акти автор цитує з посиланнями на джерела [5, с.118].

При юридичному аналізі договору 1654 р. А.І. Яковлів вдається до історичного методу. Він зазначав, що в XVII ст. були зовсім інші політичні ідеї та правової концепції, що в політичних актах XVII ст. «юридичні стосунки між державами уявляли як стосунки між особами монархів, а не як стосунки між окремими державами». З погляду договору 1654 р. юридичні стосунки, що постали внаслідок цього договору зв'язують гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну, й царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу. Персоніфікації, як спосіб

уявити абстрактні ідеї про права держави в тій чи іншій сфері державного управління, вживаються всюди в договорі, тому при аналізі його не можна тлумачити буквально, як це роблять окремі автори [5, с.119]. Так, формула «где троє человека козаков, тогда два третьего должны судить» тільки символічно означала, що Військо Запорозьке цілком не залежало від Москви у сфері суду [5, с.123].

За формальним змістом договору права московського царя щодо України обмежувалися одержанням грошової данини та контролем за зносінами України з чужоземними державами, та й то в певних лише випадках. У всіх інших сферах життя Україна була незалежною, з виборним гетьманом, який мав повноту влади щодо внутрішніх справ.

А.І. Яковлів вважав договір 1654 р. державно-політичним за характером. Для його юридичної оцінки, на думку вченого, важливо знати не тільки його формальний зміст, а й вияснити, чи було здійснено договір фактично й якою мірою. Аналізуючи основні напрямки українсько-московських відносин, врегульованих договором, автор прийшов до важливих висновків, які мають вирішальне значення для вияснення дійсної юридичної природи договору. Зокрема, він вважав, що умови військового характеру загалом були здійснені, а саме розпочата війна з Польщею провадилася спільними силами України й Москви. Та після Віленської мирової угоди, яка укладалася без участі України й проти її бажання, Б. Хмельницький вважав, що Москва порушила умови договору 1654 р., й тепер правив Україною цілком незалежно, хоч формально залишався в договірних стосунках з Московією [5, с.124].

Інші умови договору, спрямовані на обмеження державної незалежності України, в т.ч. права міжнародних зносин, не були здійснені з самого початку. Б. Хмельницький поведився, як верховний господар незалежної держави, здійснюючи активне та пасивне право зносин з чужими державами, укладаючи договори міжнародного характеру без згоди Москви. Для нього договір 1654 р. був звичайним оборонно-союзним договором протекції, який не мав в'язати Військо Запорозьке в його стосунках до інших держав та в міжнародній політиці.

Москва спочатку теж поділяла переважний за тієї доби погляд на подібні «протекційні» договори. Москва вважала Україну окремою державою, зносили з якою й після Переяславського договору провадились через Посольський приказ, який видав дипломатичними справами Московського царства. Україну відокремлював від Москви державний кордон, митні установи. Та вже в статейному списку боярина Бутурліна почала намічатися ідея злуки з Москвою «прародительской отторгнутой отчины, Киева», яка потім знайшла своє обґрунтування в роботах російських вчених, істориків й юристів. Полемізуючи з ними, А.І. Яковлів наводить досить переконливі аргументи для спростування цієї ідеї й тих визначень юридичної природи договору («Інкорпорація», «автономія», «персональна унія» та ін.), які виникли на її основі [5, с.126].

«Відносини між Україною та Москвою за буквальною змістом договору 1654 р., – робить висновок А.І. Яковлів, – дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату». Та не умови договору впливали на відносини між ними, а реальне життя та реальні сили обох держав. Номінальна васальна залежність, яку де юре встановив договір, де факто зовсім не існувала. В дійсності Україна була незалежна від Москви держава. Такою визнавав Україну й зовнішній світ. Гетьмана Б. Хмельницького чужоземні держа-

ви й монархи сприймали як носія верховної влади незалежної держави, а договір 1654 р. вважали договором союзу, миру, або «протекції» в тодішньому розумінні, протекції чисто номінальної, що не перешкождала вести з Україною дипломатичні стосунки як з повноправним суб'єктом міжнародного права.

Такий висновок вченого не співпадав з пануючою в радянській історіографії ідеєю «возз'єднання» України з Росією. Це надовго закрило шлях його творів до українського читача. На щастя, не назавжди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. А. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця / Смолій В. А., Ричка В. М. // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 93–96.
2. Плещкий С. Ф. Яковлів Андрій / Плещкий С. Ф. // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 563–564.
3. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / Яковлів Андрій. // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 122–128.
4. Переяславська Рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 91–155.
5. Яковлів А. Українсько-московські договори / Яковлів А. // УІЖ. – 1993. – № 4–6. – С. 97–117 [№ 7–8. – С. 115–131].

Скуратович І. М. А. Яковлів – визначний дослідник Переяславського договору / І. М. Скуратович // Форум права. – 2016. – № 2. – С. 208–211 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_2_33.pdf

Розглядається життєвий шлях видатного історика і правознавця з української діаспори А.І. Яковліва та його творча спадщина, серед якої особливе значення має монографія «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках».

Скуратович И.Н. А. Яковлив – выдающийся исследователь Переяславского договора

Рассматривается жизненный путь выдающегося историка и правоведа из украинской диаспоры А.И. Яковлива и его творческое наследие, в котором особое место занимает монография «Украино-московские договора в XVII–XVIII столетиях».

Skuratovich I.N. Yakovliv – a Prominent Researcher Perejaslavskogo Contract

We consider the life of the outstanding historian and jurist of the Ukrainian diaspora A.I. Yakovliva and his creative legacy, which occupies a special place monograph «Ukrainian-Moscow Treaty in XVII–XVIII centuries».